

Uit: *Taal in verandering. Artikelen aangeboden aan Arjan van Leuvensteijn bij zijn afscheid van de opleiding Nederlandse Taal en Cultuur aan de Vrije Universiteit Amsterdam*. Onder redactie van Theo Janssen, Saskia Daalder & Jan Noordegraaf. Amsterdam: Stichting Neerlandistiek VU & Münster: Nodus Publikationen 2004, 169-184. ISBN 90-72365-81-X / 3-89323-744-5.

Van Kaapsch-Hollandsch naar Afrikaans. Visies op verandering

Jan Noordegraaf

Abstract: The last quarter of the nineteenth century saw a passionate *questione della lingua* with regard to Afrikaans. Members of the Genootskap van Regte Afrikaanders ('The Society of True Afrikaners', GRA), founded at Paarl in August 1875, were seeking to elevate Afrikaans, a language which existed mainly in spoken form, to the level of a written standard language. Two expatriate Dutch linguists, Johannes Brill (1842-1924) and Arnoldus Pannevis (1838-1884), played an interesting role by providing linguistic arguments that could support the endeavours of the GRA. This paper deals with the views Brill and Pannevis held on language change, their respective linguistic sources of inspiration and the criteria they deemed relevant to the distinction between a dialect and a language.

Key words: Cape Dutch, Afrikaans, language change, creolization, Johannes Brill, Arnoldus Pannevis, Hugo Schuchardt

Gen Hollans, Duits of Frans,
Gen Engels, of Javaans,
Gen Kaffers, of Boesmans,
Al goi jy almal in die skaal,
Ver ons kan sulle nooit ophaal,
Die ware Afrikaanse Taal.¹

1 Ter inleiding

De kwestie van de "herkomst en groei van het Afrikaans" (Kloeke), waaraan deze bijdrage gewijd zal zijn, is mede daardoor interessant, omdat ze zo complex is en zoveel controverses heeft uitgelokt. Een aantal zaken zijn in het nog steeds voortgaande debat onlosmakelijk verknoopt geraakt zoals taalverandering, taalnormering, de verhouding tussen dialect en standaardtaal, en dat zijn onderwerpen die Arjan van Leuvensteijn als docent en als onderzoeker in de nu achter ons liggende jaren ook in zijn portefeuille heeft gehad. Bij deze speciale gelegenheid wil ik een aspect van de taalveranderingsproblematiek aan de orde stellen dat in recent verschenen bijdragen aan de discussie wat minder de aandacht heeft gekregen. Het gaat me om de opvattingen van contemporaine Nederlandse *émigré*-linguïsten over de status van het Afrikaans en om hun betrokkenheid bij de pogingen in het laatste kwart van de negentiende eeuw ondernomen om de gesproken omgangstaal, het Kaaps-Hollands, tot een "*Hoch*-[170]sprache" te maken, d.w.z. tot een "Geschriebene Sprache" (Raidt 1983: 7). Zoals een van hen, Johannes Brill, in 1882 aan Hugo Schuchardt schreef: "Es ist in den letzten Jahren ein Versuch gemacht worden den

¹ Eerste strofe van het gedicht "Die Afrikaanse Taal", geschreven door S.J. du Toit en gepubliceerd in het boekje *Eerste Beginsels van die Afrikaanse Taal*, de eerste spraakkunst van het Afrikaans, die in 1876 werd uitgegeven door het Genootskap van Regte Afrikaanders. Dit lofdicht is overigens een navolging van de ode op de Nederlandse taal waarmee *De Vermakelijke Spraakkunst* (1865) van Jacob van Lennep opent (cf. Noordegraaf 2005).

Kapholländischen Dialekt als eine selbständige Sprache Anerkennung zu verschaffen”. Dat is juist. Maar was er wel één zo’n Kaaps-Hollands dialect?

De opvatting dat het “Afrikaans” omstreeks 1775 als “Allgemeine Umgangssprache” al min of meer ‘af’ was, zodat het na 1875 met behulp van spraakkunst en woordenboek omgezet kon worden in een geschreven cultuurtaal (Raidt 1983: 6-7),² is recentelijk door Ana Deumert in haar boek *Language standardization and language change. The dynamics of Cape Dutch* (2004) krachtig tegengesproken. Op basis van onder meer de analyse van een uitvoerig brieven corpus uit de jaren 1880 - 1922 kwam ze tot de conclusie dat het ‘Cape Dutch (Vernacular)’ een “complex linguistic variation continuum” moet zijn geweest, “which comprises a wide range of varieties and variants [...] a typological, temporal and sociolinguistic intermediary between two clearly defined historical states (Early Modern Dutch and Afrikaans, respectively)” (Deumert 2004: 18). Er is dus geen diglossiesituatie geweest waarin een relatief uniform (gesproken) Kaaps-Hollands als lage taalvariëteit fungeerde en het Nederlands als hoge variëteit – kortom: “against diglossia” (2004: 298). De standaardisering leidde tot herschikking van het spectrum van variëteiten en resulteerde in een dominante standaardnorm. Bovendien werd het Afrikaans gemaakt tot een *witmanstaal*, “the marker of white Afrikaner nationalism and ethnicity”, met alle nefaste gevolgen van dien (2004: 9).³

Wat opvalt in de interessante en veelzijdige studie van Deumert, is dat van een analyse van getuigenissen van oog- en oorgetuigen zoals de Nederlandse taalkundigen Johannes Brill en Arnoldus Pannevis nauwelijks sprake is, alhoewel erkend wordt dat “such metalinguistic commentaries are valuable sources for language history” (2004: 75).⁴ In mijn verdere vertoog wil ik me buiten de lopende discussies over creolisering en diglossie houden en vooral kijken of we via de geschriften van Brill en Pannevis nog iets van de ‘werkelijke’ taalsituatie kunnen achterhalen. Mocht dat niet het geval zijn, dan is zo’n exercitie altijd goed “to see things from another person’s point of view”, zoals de betreurde Vivien Law (2003: 7) eens heeft opgemerkt; zo’n vaardigheid komt altijd van pas, ook in het gewone leven. [171]

In ieder geval zal duidelijk worden dat Nederlandse taalkundigen ertoe hebben bijgedragen dat wat in de negentiende eeuw nog lang als een dialect van het Nederlands werd beschouwd,⁵ in het laatste kwart van die eeuw gepresenteerd kon worden als een zelfstandige taal. Die overgang komt onder meer tot uiting in het feit dat in plaats van ‘Kaapsch-Nederduitsch’ (Changuion) of ‘Kaapsch-Hollandsch’ (Mansvelt) de benaming ‘Afrikaans’ ingang begint te vinden.

Ik maak van de gelegenheid gebruik om de twee Nederlandse taalkundigen om wie het hier gaat, Johannes Brill en Arnoldus Pannevis, enigszins op de historiografische kaart te zetten, en ik zal dat doen in alfabetische volgorde. Omdat hun publicaties en brieven in het algemeen minder toegankelijk zijn, zal ik betrekkelijk ruim citeren.

2 Johannes Brill

2.1 Een classicus over het Afrikaans

Johannes Brill (Zutphen 1842 – Bloemfontein 1924) was een zoon van de Utrechtse hoogleraar Nederlands en geschiedenis Willem Gerard Brill (1811-1896). Hij studeerde klassieke talen te Utrecht,

² “On this view, Afrikaans is a straightforward case of vernacular elevation” (Roberge 2003: 20).

³ In haar studies volgt Deumert het spoor van Paul T. Roberge, die in juist het Festschrift voor Edith Raidt indertijd de vraag stelde “Wanneer is dit Afrikaans?” en daarbij “textual evidence for a linguistic continuum” wist aan te dragen (cf. Roberge 1994). In andere artikelen is Roberge (1990, 1992, 1993) kritisch ingegaan op de ideologische achtergronden van “Afrikaans historical linguistics”.

⁴ Het voorbehoud dat Deumert onmiddellijk maakt, is dat deze “metalinguistic histories [...] always reflect assumptions and intellectual preoccupations of the popular and scientific *Zeitgeist*”. Dat is juist, maar ik vraag me af of dat niet bij alle wetenschappelijk werk het geval is.

⁵ De (Nederlandse) auteur van een *Transvaalsche spraakkunst* stelt het bijvoorbeeld in 1890 nog zo: “Het Transvaalsch is een dialect der Nederlandsche taal, een dialect echter dat onder den invloed van eene andere natuur en door de aanraking met andere talen en tongvallen, meer van de moedertaal is afgeweken dan één onzer dialecten” (*Onze Volkstaal* 3, 106)

waar hij in 1867 cum laude promoveerde. Als docent aan het gymnasium te Deventer hield hij in juli 1868 “ter gelegenheid van de openbare promotie” een redevoering getiteld *Over de classificatie der talen*, waarin hij kort de ontwikkeling van de “nieuwere taalwetenschap” schetste en vervolgens inging op “de door haar voorgestelde classificatie der over den geheelen aardbodem gebezigde talen” (J. Brill 1868: 6). Het is niet onduidelijk wie bij deze taalkundige beschouwingen zijn voornaamste leidsman is geweest: dat was de Duits-Engelse taalkundige Max Müller (1823-1900) en diens toentertijd ook in Nederland weergaloos populaire *Lectures on the science of language* (1861-1863). Begin 1873 vertrok Brill, daartoe uitgenodigd, naar Zuid-Afrika, waar hij rector werd van het Grey Kollege te Bloemfontein in de Oranje-Vrijstaat. Hij betoonde zich een bekwaam en succesvol schoolleider.

Op het twaalfde Nederlandsch Taal- en Letterkundig Congres in september 1872 had zijn vader, W.G. Brill, de verwachting uitgesproken dat het Nederlandse element in de Oranje-Vrijstaat versterkt zou worden: “Immers bestaat te Bloemfontein eene latijnsche school, waaraan een Nederlandsch geleerde groepen is de betrekking van directeur te bekleeden, wiens taak zal zijn, jongelieden voor te bereiden tot de rechtsgeleerde, letterkundige en medische studiën aan Nederlandsche hoogeschoolen. Komen zulke studenten in Zuid-Afrika terug, dan kan het niet missen, of zij brengen er een aan de eischen beantwoordend Nederlandsch mede” (W.G. Brill 1872: 278). In dit verband verrast het dan ook niet dat Brill *zoon* in 1876 een *Beknopte Nederlandsche spraakkunst voor [172] schoolgebruik in Zuid-Afrika* liet verschijnen. “Eene ondervinding van eenige jaren had hem [*sc.* de auteur] geleerd dat, wat volkomen voldoende is in Nederland, daarom nog niet voldoende is in Zuid-Afrika, en dat, om slechts iets te noemen, een grooter aantal voorbeelden van volledige buiging van naam- en werkwoorden dan in de meeste Hollandsche leerboeken gevonden is, hier een vereischte is” (J. Brill 1876: 3). Inhoudelijk claimde Brill geen vernieuwingen; zijn in Nederland vrijwel onbekend gebleven spraakkunst was slechts bedoeld om in te leiden tot de *Beknopte Nederlandsche Spraakkunst* (1870¹, 1894⁷) van P.J. Cosijn.

Maar in tegenstelling tot zijn hooggeleerde vader, die “Het Nederlandsch in Zuid-Afrika” als “verbasterd” beschouwde (cf. W.G. Brill 1879), brak Brill jr. een lans voor “de landstaal”, d.w.z. het Afrikaans. In mei 1875 hield hij in Bloemfontein een rede waarin hij “die landläufigen Vorurteile gegen die Burensprache als ein verderbtes Holländisch vom wissenschaftlichen Standpunkte widerlegte und ihr die Möglichkeit einer glänzenden Zukunft in Südafrika zuerkannte”, aldus Meyer (1901: 21), die er nog aan toevoegt: “Der Vortrag ist ausgezeichnet durch gründliche Kenntnisse und Einsicht in Sprachleben und Sprachgeschichte”. Brills referaat werd door degenen die op het punt stonden om in Paarl het Genootskap van Regte Afrikaanders (GRA) op te richten, als buitengewoon stimulerend ervaren. “Na so’n taal van Afrika’s grootste taalgeleerde sal dit wel nie langer nodig wees om notisie te neem van die teenstanders wat in dwase onverstand volhou dat Afrikaans gen taal is nie, of ’n Hotnotstaal is”, schreef S.J. du Toit, een van de oprichters van het Genootskap, in 1880 (du Toit 1880: 40).

In zijn lezing wijst Brill erop dat in het licht van de moderne taalwetenschap – hij beroept zich voor zijn inzichten ook hier herhaaldelijk op Max Müller – het Afrikaans de aandacht van de onderzoeker ten volle waard is. Het gaat niet aan om het Afrikaans te beschouwen “als een eigenaardig vervallen tak” van het Nederlands: “want dit is nu eenmaal de wet van den taalgroei, dat de taal hoe langs zoo meer vervallen moet en zich van hare buigingsvormen en uitgangen ontdoen; terwijl ten andere dit verval geene afbreuk behoeft te doen aan hare bruikbaarheid tot het uitdrukken der menschelijke gedachte” (1875: 31). En iets verder formuleert de Nederlandse classicus-linguïst zijn visie op taalverandering nog explicieter:

grammatisch verval is de wet, welke de ontwikkeling der taal beheerscht, waaraan alle talen onderworpen zijn. En ’t Zuid Afrikaansch Hollandsch heeft niet anders gedaan dan die wet volgen en is[,] daar niet, zooals in het moederland, allerlei invloeden van gezag, geene letterkunde, geen schrijftaal, geen schoolmeesters, geen overwegingen van schoonheid of fatsoen tegenhielden, maar alleen gemak en bruikbaarheid in aanmerking werden genomen, met oneindig grootere snelheid de helling afgelopen en met de grootste stoutmoedigheid verminkt, besnoeid en voor ’t dagelijksch gebruik pasklaar gemaakt. (1875: 31-32) [173]

Vervolgens stelt Brill zich de vraag “in hoe ver de Zuid-Afrikaansche taal één kan genoemd worden”. Zich verontschuldigend voor zijn beperkte observaties zegt Brill de indruk te hebben “dat er bij andere talen vergeleken, verwonderlijk weinig verschil van dialect, eene verwonderlijk groote overeenkomst van uitspraak, van vormen, van eigenaardige spreekwijzen en uitdrukkingen bestaat”. De dialectische

verscheidenheid in Nederland vergelijkend “met den toestand in zoover uiteenliggende landstreken als b.v. de Kaapstad en de Transvaal, dan komt het mij voor, dat ik wel recht heb mij over ’t betrekkelijk geringe verschil van dialekt te verbazen, zelfs al neem ik de geheel verschillende historische gegevens daarbij in aanmerking, en al bedenk ik dat, nog nauwelijks veertig jaren geleden de bevolking van Vrijstaat en Transvaal zich nog binnen de grenzen der Kolonie bevond”. Brill erkent dat er verschil bestaat: “zelfs ik kan dit duidelijk waarnemen, wanneer ik de taal van een zoogenaamden Bovenlander, het Kaapsch-Hollandsch met die van den Vrijstaatschen boer vergelijk” (1875: 36). Laat dit zo zijn, met de opvatting dat het Afrikaans in feite “variatieloos” (cf. du Plessis 1995: 145) is, sluit Brill zich aan bij de toenmalige standaardopvatting dat men “van de Kaap tot de Limpopo dezelfde taal spreekt” (Mansvelt 1884: vi), zij het met kleine dialectische verschillen.⁶

Max Müller had gezegd dat voor de moderne taalwetenschap “the language of Homer” niet belangrijker was “than the dialect of the Hottentots” en Brill zei hem dat na voor het Afrikaans. Diezelfde Max Müller had hem ook geleerd “dat, wanneer men van taal spreekt er eigenlijk geen onderscheid gemaakt kan worden tusschen groei of ontwikkeling en verval”. Het gaat niet aan, aldus Brill in 1875, om het Hollands als een soort van modeltaal te beschouwen “en op ’t Afrikaansch, dat als een eigenaardig vervallen tak van ’n Hollandsch aan te merken is, neêr te zien”. We kunnen stellen dat Brill de inzichten van de “nieuwere taalwetenschap” (cf. Brill 1868: 6) op de “landstaal” van toepassing had verklaard.

2.2 Schuchardt

Op zoek naar gegevens over het Afrikaans was Hugo Schuchardt (1842-1927), vermaard creolist en een “esprit vraiment moderne” (Bréal 1891: 639), in de zomer van 1882 door z’n Leidse correspondent Matthias de Vries (1820-1892) doorverwezen naar Brill. Naar we weten, koesterde de “K.K. Universitätsprofessor” te Graz een “lebhaftes Interesse” voor het Afrikaans en werd hij gedreven door de wens “die Ursache der grammatischen Versetzung des Kapholländischen festzustellen” (cf. Noordegraaf 2004a).

“Ihr geehrtes Schreiben von 9 Juli kam mir letzte Woche zur Hand,”, antwoordt Brill hem op 23 augustus 1882, “und, wiewohl ich nicht, wie Prof. de [174] Vries Ihnen mittheilte, mit der Abfassung einer Kapholländischen Grammatik beschäftigt bin, so werde ich doch mit Vergnügen Ihrem Verlangen zufolge Ihnen einige allgemeinen Andeutungen über die holländischen Sprachverhältnisse in Süd-Afrika zukommen lassen”.⁷ Vervolgens stelt hij een drietal punten aan de orde. Ik volg de nog ongepubliceerde brief op de voet.

Allereerst legt Brill uit dat er in Zuid-Afrika slechts één taal gesproken wordt: “Im ganzen Süd-Afrika wird – mit Ausnahme der grösseren Städte und des östlichen Theils der Kapkolonie und Natal – nur eine Sprache gesprochen: das sogen. Kap-Holländisch”. Deze taal is overal hetzelfde, al komen hier en daar “kleine dialektischen Eigenthümlichkeiten” voor: “z.B. das Holländische wie es in der Umgegend der Kapstadt gesprochen wird, mag von der Sprache der Transvaalschen Bauern in einigen Hinsichten verschieden sein”. Deze verschillen worden gerelativeerd: “diese Verschiedenheiten sind in allgemeinen genommen ganz unbedeutend und wohin man kommt wird man ohne Mühe andere verstehen können und selbst von ihnen verstanden werden”. Brill is na 1875 op dit punt dus niet van mening veranderd.

Wat is het Kaaps-Hollands nu eigenlijk voor taal? Het is zuiver Hollands, stelt Brill, “nur in entarteter grammatischer Form”. Van externe invloeden is bij de ontwikkeling van het Kaaps nauwelijks sprake geweest. “Weder die Hottentotische noch die Kaffersprache hat den geringsten *directen* Einfluss auf sie gehabt, und dies gilt eben so sehr von den innern Theilen des Landes wie von der unmittelbaren Umgegend der Kapstadt. Von einem *indirecten* Einflusse der Malaier und der Afrikanischen Naturellen könnte allerdings die Rede sein, in so weit als sie mehr oder weniger zur grammatischen Entartung der

⁶ “Dr. Brill syn opmerking is juis, daar is ’n bisondere eenvormigheid in die landstaal van Kaap tot Transvaal; verskil van spreekwoorde bestaat daar, mar nie van taalvorme nie” (du Toit 1880: 40).

⁷ Deze brief bevindt zich in de UB Graz, Nachlass-Sammlung Schuchardt (met dank aan Mag. Thomas Csanády, Graz). Op de brief van Schuchardt heb ik nog niet de hand weten te leggen.

Holländischen Sprache mögen mitgewirkt haben, aber solcher Einfluss, obgleich er im allgemeinen anerkannt werden musz, liesze sich schwierig in Besonderheiten nachweisen". In feite claimt Brill dus voor het Kaaps-Hollands een autonome, interne ontwikkeling. Als Schuchardt hem bijvoorbeeld aan de hand van de zin *zje je voor die paard* de bekende Afrikaanse constructie voorlegt waarbij *vir* ('voor') voorafgaat aan een object, dan verklaart Brill deze syntactische innovatie uit de welbekende ontwikkeling van synthetische naar analytische taalvormen, uit de "allgemeinen Neigungen der modernen flexionslosen Sprachen, Präpositionen zu gebrauchen, wo die älteren sich mit einem blossen Casus begnügen". Volgens huidige inzichten evenwel is de constructie met *vir* overgenomen uit het Laagportugees.

Het is merkwaardig, en Brill geeft dat volmondig toe, dat "die Sprachen der Eingeborenen so wenig Einflusz auf das Holländische gehabt hätten". De verklaring daarvoor is te vinden [175]

in dem Umstand das die Bauern die Eingeborenen, gleichwohl ob sie dieselben als Sklaven oder als freie Dienstboten hielten, immer in einer gewissen Entfernung zu halten gewuszt haben. Demzufolge haben denn auch die Hottentotten sehr bald ihre Sprache ganz aufgegeben und weit davon entfernt, dass diese einigen Einflusz auf die Sprache Ihrer Herren gehabt hätte, dieselbe vollständig verloren.

Een autonome ontwikkeling van het Kaaps-Hollands, geen creolisering, geen echte invloed van de inheemse taal – "in einer gewissen Entfernung": zo zag Brill de toenmalige "Sprachverhältnisse in Süd-Afrika".

Ik neem aan dat de creolist Schuchardt liever wat anders had gehoord. Een paar jaar later ging hij dan ook gretig een briefwisseling aan met een andere Nederlander, Nicolaas Mansvelt (1852-1933), hoogleraar te Stellenbosch, naar aanleiding van het verschijnen van diens *Proeve van een Kaapsch-Hollandsch Idioticon, met toelichtingen en opmerkingen betreffende land, volk en taal* (1884). Het was Mansvelt die hem uitvoeriger inlichtingen zou verschaffen.⁸

2.3 Taal en nationaliteit

Als de 'landstaal' omschreef Brill in 1875 "de onofficieele taal, die taal, die niet geschreven, maar gesproken en verstaan wordt van de Kaapstad tot ver in de binnelanden van Afrika, zonder welke geen vreemdeling, hij zij Engelschman of Duitscher die het land bereist, zich redden kan, de Zuid-Afrikaansche taal" (1875: 29). Aan welk criterium moet het Afrikaans nu voldoen om de status van officiële cultuurtaal te kunnen voeren, naast en tegenover het Hollands, vraagt Brill zich af. Dan voert hij een element de discussie binnen dat het Europese denken over taal in de negentiende eeuw zo sterk heeft gestempeld: het nationaliteitsbeginsel.

"Er bestaat een Nederlandsche spreuk, die zegt "*de taal is gansch het volk*", aldus Brill.⁹ Je kunt die spreuk ook omdraaien, zegt hij, zonder dat die zijn geldigheid verliest: "*het volk is gansch de taal*", en dat houdt dan in: "waar een *volk* eene *nationaliteit* is, daar zal eene taal zijn. De begrippen taal en letterkunde aan de ééne, het begrip nationaliteit aan de andere zijde hangen ten nauwste, ik zou zeggen, onverbreekbaar samen" (1875: 37). Zijn conclusie is: "Eerst dan, wanneer er eene krachtige, zich zelf bewuste Afrikaansche nationaliteit zal zijn, met eene eigenaardig nationale ontwikkeling en beschaving, dan eerst ontstaat de mogelijkheid, eener eigene Afrikaansche taal en letterkunde". Dat is dus de voorwaarde waarop we van een cultuurtaal kunnen spreken: "Willen wij dus [176] een eigen onafhankelijk volksbestaan, eene eigene taal, eenmaal misschien eene eigene letterkunde van Zuid-Afrika, dan rust op ons de dure verplichting, om, tegenover machtigen vreemden invloed, die nationale beweging te steunen en te beschermen, dat nationaal bewustzijn te koesteren en aan te kweken, het nationale leven *met alle ons ten dienste staande middelen* te bevorderen en te handhaven" (1875: 39; cursivering toegevoegd).

⁸ Er bevinden zich vier brieven van Nicolaas Mansvelt in de Nachlass-Sammlung Schuchardt.

⁹ Deze *one-liner* kon men vaak horen op de nationalistisch gekleurde Nederlandsche Taal- en Letterkundig Congressen, zoals bijvoorbeeld op het Rotterdamse congres in 1865 (cf. Noordegraaf 1999: 345). De verwante uitspraak "De taal is de ziel der natie, zij is de natie zelve" is voorin ieder deel van het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* te vinden.

Het Afrikaans als cultuurtaal bestond volgens Brill in 1875 nog niet. Wel was men op de goede weg; in de laatste tijd immers hadden zich “teekenen voorgedaan, die op ’t ontstaan in Zuid-Afrika van een nationaal bewustzijn wijzen; de Afrikaan, onverschillig of hij tot de Kolonie, tot Natal, tot den Vrijstaat of tot de Transvaal behoort, gevoelt zich Afrikaan, gevoelt dat Zuid-Afrika zijn vaderland is [...]”. “Krachtig en onuitroeibaar moet het in het hart van het volk leven, wil het met eenige kans op eindelijke overwinning de *worsteling* aanvaarden voor het bestaan, die de *wet des levens* is” (1875: 38; cursivering toegevoegd).

Ik vat kort samen. Brill heeft bestaande vooroordelen jegens het Afrikaans bestreden aan de hand van modern-taalkundige inzichten. Taalverandering was een normaal proces en het getuigde van verkeerd inzicht om van taalverval te spreken. Afrikaans was een taal, zij het een gesproken taal, maar in ieder geval geen verzameling van dialecten; Brill wenste blijkbaar het Afrikaans van het stigma van *patois* te bevrijden. Zodra er één Afrikaanse nationaliteit zou zijn, kon het Afrikaans gaan fungeren als cultuurtaal.

Brill was niet de enige Nederlandse taalkundige die het Afrikaans metterdaad heeft kunnen observeren. Vele honderden kilometers zuid-westelijk van Bloemfontein is een oud-studiegenoot van hem, Arnoldus Pannevis, eveneens intensief bezig geweest met de studie van het Afrikaans. Zijn vondsten en bevindingen komen in de volgende paragraaf aan de orde.

3 Arnoldus Pannevis

3.1 *Vader van die Afrikaanse taal*

Arnoldus Pannevis (Ouderkerk aan den IJssel 1838 – Groenberg, bij Paarl, 1884) werd in de jaren 1855-1859 opgeleid aan de Rijkskweekschool voor Militaire Geneeskundigen te Utrecht. Hij werd op 1 augustus 1859 aangesteld als officier van gezondheid derde klasse bij de Koninklijke Nederlandsche Zeemacht, maar twee jaren later werd hij op psychische gronden uit die functie ontslagen. Vervolgens studeerde hij klassieke talen te Utrecht, waar hij in 1864 het kandidaatsexamen aflegde; gepromoveerd is hij bij mijn weten niet. Een van zijn hoogleraren was de classicus Simon Karsten (1802-1864), een late navolger van de achttiende-eeuwse Nederlandse ‘Schola Hemsterhusiana’, maar ook iemand die zich in de toen sterk opkomende historische taalstudie had ingewerkt. Het is niet onwaarschijnlijk dat Pannevis ook colleges gevolgd heeft bij de [177] Utrechtse hoogleraar Nederlands W.G. Brill. Pannevis en Brill jr. zijn dus enkele jaren studiegenoten geweest.

Literair geïnteresseerd – niet voor niets nam Gerrit Komrij verzen van hem op in zijn bloemlezing uit de Afrikaanse poëzie – en godsdienstig betrokken publiceerde Pannevis zowel een scherpzinnige brochure over de Nederlandse Shakespeare-vertalingen (1863) als ook een pamflet contra de Utrechtse vrijzinnige hoogleraar C.W. Opzoomer (1866). In de zomer van 1866 emigreerde hij naar de Kaapkolonie. De voormalige officier van gezondheid was een “senuweelyer” (Nienaber 1968: 9) met een zwak gestel, die zich niet lang aan één plaats kon binden. Schrijvend, dichtend en onderwijzend trok hij rond. In de jaren 1875-1877 was hij als ‘Praeceptor in de Oude Talen’ verbonden aan het gymnasium te Paarl. In die plaats gaf hij (privé-)les aan Stephanus Jacobus du Toit (1847-1911), wie hij de “eerste liefde voor de Afrikaanse taal” bijbracht, en niet zonder succes: zijn leerling werd een gedreven voorvechter van het Afrikaans.

De Paarlse uitgever D.F. du Toit stelde het in 1882 in een brief aan de Amsterdamse taal- en letterkundige Taco H. de Beer over Pannevis heel duidelijk: “Het idee om de Afrikaansche *spreektaal* tot schrijftaal te verheffen, is oorspronkelijk van hem, hoewel hij liefst niet als zoodanig wil bekend zijn”. Om die reden heeft men Pannevis wel de “vader van die Afrikaanse taal” genoemd (cf. Nienaber 1968). Het is interessant om te weten dat toen Pannevis in 1872 de noodzaak beklemtoonde om tot een bijbelvertaling “in het Afrikaansch-Hollandsch” te komen, hij dat deed “voor het geestelijk heil van de *gekleurde bevolking*” (Nienaber 1968: 30; cursivering toegevoegd).

Ook was de Nederlandse classicus betrokken bij het redigeren van de *Eerste beginsels van die Afrikaanse taal*, de eerste spraakkunst van het Afrikaans, in 1876 uitgegeven door het GRA. Zijn activiteiten op lexicografisch terrein leidden tot *Het Kaapsch-Hollandsch [sic] Taaleigen, voorgesteld in eene Alfabetische Lijst van woorden en uitdrukkingen in Zuid-Afrika in gebruik, en met grammatikale aanvullingen en toelichtingen voorzien* (1882), maar deze lijst is pas na zijn dood en in andere vorm gepubliceerd (cf. Noordegraaf 2004b). Zijn inzichten over taal heeft Pannevis, helaas nogal fragmentarisch, neergelegd in verspreide, meestal korte

tijdschriftbijdragen en postuum gepubliceerde aantekeningen. Een aantal ervan is te vinden in Nienaber (1968) en ik zal voornamelijk uit dat boek putten voor een tentatieve beschrijving van enkele aspecten van Pannevis' taalbeschouwing. Een samenvattende schets van zijn taalkundige opvattingen heeft hij voorzover ik weet nooit gegeven.

3.2 Over taalverandering

In een kort tweegesprek tussen 'A' (een Afrikaner) en 'H' (een Hollander) over "de Afrikaansche taal" laat Pannevis (1875) aan de hand van enkele voorbeelden zien dat het heel normaal is dat in de loop van de geschiedenis woorden uit andere talen worden overgenomen. "Daar is ons woord *dochter*, dat is geen zui-[178]ver Hollandsch woord. Wij hebben dat woord uit de Grieksche taal, daar heet het *Thugater*, in het Duitsch *Tochter*, in het Engelsch *daughter*. Daar is ook het woord *deur*. In het Grieksch *Thura*, in het Duitsch *Thür*, in het Engelsch *door*. En zoo is het met eene menigte andere woorden. Alle nieuwere talen hebben uit de oudere talen overgenomen". Daarbij doen zich vormelijke veranderingen voor: het Latijnse *septem* "is door de Franschen overgenomen, met weglating van *em*; zij schrijven *sept*; maar daar de *pt* te moeilijk is in den mond, laten zij in de uitspraak de *p* weg en zeggen *set*". Op eenzelfde manier zijn ook "onze kolonisten" te werk gegaan: ze hebben "het Hollandsch veranderd naar dat het hun het gemakkelijkste was om uit te spreken, en de woorden in menigte gevallen verkort". *Immers* is tot *mos* geworden en een werkwoord als *eten* is verkort tot *eet*. Ter verklaring van deze processen wijst Pannevis erop dat zoiets geheel strookt "met den geest van onzen tijd, aldus zoo kort mogelijk". De landstaal stemt ook overeen met de landsaard en blijkt een adequate uitdrukking daarvan: "Sparzaamheid in geld en goed, zoo ook zijn wij spaarzaam met onze letters" (1875: 52).

Ten opzichte van taalverandering blijkt Pannevis een descriptief standpunt in te nemen: "[v]erschillende omstandigheden hebben bij ons *wijzigingen* teweeg gebracht, welke minder de afkeuring dan de opmerking waardig zijn, en voor het leergraag oog de rijke verscheidenheid van Gods gave die zich in het verloop des tijds bij het gewoel des levens ontwikkelt en ontsluit, ten toon spreiden" (1882: 59). Verandering impliceert voor hem dus niet verbastering – "vraag er de taalgeleerden naar; zij zullen u zeggen, hoe ook het Europees Hollands gedurende de tijd dat onze taal haar ontstaan en vorming verkregen heeft, achteruit is gegaan, en zoo wij verbasterd Hollands spreken, de Hollanders onzer dagen doen evenzo" (1882: 59).

Aan de hand van een dialoog tussen 'Neef' en 'Oom' over "het Kaaps-Hollands of de Zuid-Afrikaansche taal" (geschreven in 1875, gepubliceerd in 1882; cf. Nienaber 1968: 16) schetst Pannevis zijn visie op de totstandkoming van het Afrikaans. Die taal heeft een geheel eigen ontwikkeling gekend en Pannevis wijst daarvoor een drietal "omstandigheden" aan. Ten eerste is er het effect geweest van de overplanting van het Hollands "naar een vergelegen, in gedaante en klimaat geheel onderscheiden land", maar op dit punt gaat Pannevis niet verder in. Ten tweede zijn er "vreemdelingen" geweest, niet-native speakers dus, die het Hollands blijvend hebben beïnvloed. Dat waren Europeanen, Duitsers en Fransen, maar ook "de kleurlingen, inlandse en overgebrachte". Allemaal hebben ze bijgedragen aan de vorming van de taal "die tans onder ons gesproken wordt en van de Kaapstad tot over de Vaal door ieder een wordt verstaan".¹⁰ Een coproductie dus, die tot een betrekkelijk eenvormige taal heeft geleid. [179]

Als derde factor noemt Pannevis het wegvallen van het Nederlandse gezag aan de Kaap aan het begin van de negentiende eeuw. Vanaf die tijd was er geen normatief-taalkundige sturing meer van bovenaf, zodat het Afrikaans zich vrijuit heeft kunnen ontwikkelen (cf. Brill 1875: 31-32). Bovendien is de straffe Engelse taalpolitiek er altijd op gericht geweest om het gebruik van het Hollands zoveel mogelijk tegen te gaan. Het Afrikaans is zich dan ook meer en meer aan het dominerende Engels gaan conformeren, "terwijl de uitwerking der vroegere vreemde inmengingen tegelijk meer werd bevestigd". Op die manier

¹⁰ In hetzelfde jaar wijst Mansvelt erop wat het Nederlands "in dit deel der wereld gestreden en geleden heeft. Dat zij na een 200-jarigen kamp in een warme en dus verzwakkende luchtstreek, onder on-Hollandsche omstandigheden en tegen on-Germaansche volken (Hugenoten, Hottentotten, Boschjesmannen, Engelschen, enz.) wel niet ongeschonden, maar toch onverwonnen nog daar staat, is wel een bewijs, dat er nog iets van de Oud-Nederlandsche geestkracht en volharding in haar is overgebleven" (cf. Noordegraaf 2004a).

is er een dusdanig groot verschil ontstaan “tussen het Europees Hollands en het beschaafde Kaaps Hollands, en in het algemeen zulk een grote uiteenwijking tussen Hollands en Afrikaans, dat men tans van deze niet anders dan van twee beslistelijk onderscheiden talen spreken kan” (Pannevis 1882: 60).

Door te wijzen op de geheel eigensoortige ontwikkeling ervan kon Pannevis tot de autonomie van het Afrikaans concluderen. “Het tegenwoordig Hollands” als maatstaf te nemen “waarnaar de taal die wij spreken, beoordeeld wordt”, dat is “onrecht” (1882: 59). Daarnaast geeft hij voor de totstandkoming van het Afrikaans duidelijk krediet aan de “vreemdelingen”, inclusief de inheemse bevolking en de geïmporteerde slaven. Zo meent Pannevis dat de Franse kolonisten een duidelijk stempel op het Afrikaans hebben gedrukt (vergelijk de dubbele ontkenning *nie - nie* en het gebruik van *ons*, cf. 1875: 52-53). Maar op taalkundige bijzonderheden in verband met de invloed van niet-blanke sprekers gaat Pannevis in deze stukken niet in. Wel signaleert hij dat de “kleurlingen” onderling een bedorven Hollands spreken, dat spottend “Hottentotstaal” wordt genoemd (1882: 58).¹¹

3.3 De status van het Afrikaans

Welk criterium hanteert Pannevis nu om het Afrikaans een volwaardige taal te noemen? In een stukje in *De Zuid-Afrikaan* van november 1874 benadrukt hij dat iemand in het Afrikaans alles kan zeggen wat hij wil zeggen: “Die grappigste dinge en die ernstige dinge, die wereldste en die geestelyke dinge. Ons kan o’er alles ons gevoele uitdruk: o’er staatkunde, godsdiens, maatskappy, opvoeding, onderwys, nie één ding uitgesonder”. En als het Afrikaans in alle domeinen gebruikt kan worden, “[w]aarom mag dan so een fersameling van woorde geen [180] taal genoem word nie?” (1874: 53). Het Afrikaans is even goed als andere talen als voermiddel geschikt voor “de diepzinnigste en geleerdste gedachten” (1882: 60). Kortom, een pidgintaal is het beslist niet.

Wanneer men ontkent dat de Afrikaander zijn gedachten en gewaarwordingen kort en duidelijk onder woorden kan brengen, dan is dat “niet alleen een dom, maar ook een goddeloos gezegde, dewijl het de ontkenning behelst van de gave van denk- of spraakvermogen ons door God geschonken, en ons waarlijk beneden de dieren stelt, welke ook ieder hun biezondere taal hebben” (1882: 57). “De taal die wij spreken is *onze* taal, en zij kan geenszins te *slecht* voor ons zijn, aangezien zij zich naar ons gevormd heeft”. Het Afrikaans is de adequate expressie van het Afrikaanse volkskarakter:

De taal, heeft men vaak gezegd, is de uitdrukking van het volkskarakter; en een fatsoenlik en schrander vreemdeling heeft mij onlangs nog meegedeeld, hoe hij met verwondering bespeurd heeft, dat onze taal geheel met onze aard overeenkomt, en wij geheel en al voor elkander passen. En dat kan ook niet anders. (1882: 58)

Als de vraag aan de orde komt of het beschaafd Kaaps-Hollands toch niet teveel van het Hoog-Hollands weg heeft om een afzonderlijke taal te mogen heten en of het niet alleen het platste Afrikaans, het Hottentots Hollands, is dat de status van taal mag krijgen, dan blijkt Pannevis het verschil tussen talen niet zozeer te zoeken in pltheid van uitspraak en evenmin in de omvang van het lexicon, maar in “de eigenaardige *geest* en het biezonder *karakter* van ieder taal, waardoor zij zich onderling onderscheiden”. Het gaat hem dus niet zozeer om klanken en woorden, maar om het feit dat “de geest, het karakter der taal [...] bij allen zonder onderscheid hetzelfde [is]”. Zijn argument is dit :

neem het gros der bevolking, en vergelijk de taal die zij allen spreken, met de taal van Hollands en gij zult het moeten zien dat wij hier met twee verschillende *idiomen* te doen hebben: in beiden een geheel andere soort van uitspraak en gebruik, een geheel andere wijze van vervorming, en bovenal

¹¹ Voor de herkomst van de term *Hottentot* heeft de Engelsman Hensleigh Wedgwood (1803-1891) in een lezing voor de Philological Society in 1845 deze fraaie verklaring gegeven: “The first Dutch colonists of the Cape of Good Hope could not fail to be struck with the *click* which forms so marked a feature of the Caffre tongues, and which to a stranger would sound like a perpetual repetition of the syllables *hot* and *tot*. Hence the natives were named by their foreign masters *Hott-en-tot*, en in Dutch signifying *and*” (Wedgwood 1846: 110).

een geheel verschillende *samenvoeging* van woorden; de manier van denken en voorstellen is bij beide volken geheel en al van elkander afwijkend, en dit doet zich in de uitdrukking daarvan kennelijk alom en ten allen tijde bespeuren. (1882: 61)

Het *tertium comparationis* blijkt dus gelegen in de wijze van denken en voorstellen van een volk. Cruciaal is dat het Hollands een heel andere ‘geest’ en ‘karakter’ heeft dan het Afrikaans en dat uit zich vooral op het gebied van syntaxis en stijl. Pannevis erkent dat het Afrikaans “alom zijn plaatselijke en persoonlijke verscheidenheid” bezit, maar relativeert dat door op te merken dat men “een volkomen en volstreekte gelijkheid” nergens op deze aarde zal vinden, “en andere talen zijn, naar het oordeel van deskundigen, nog veel ongelijker dan de onze”. [181] Daartegenover benadrukt hij nogmaals dat de “*geest* en het *karakter* der spraak [...] door geheel Zuid-Afrika onmiskenbaar hetzelfde [is]” en beroept zich daarbij op eigen waarneming: “dit heb ik bespeurd aan lieden uit alle oorden des lands met wie ik van tijd tot tijd in aanraking ben gekomen; en ik ken mensen, verstandige en opmerkelijke lieden, die deze kolonie in de streken over Groot Rivier doorreisde en doorkruist hebben, en deze verzekeren mij hetzelfde”.

‘Geest’ en ‘karakter’ van de taal, de taal als uitdrukking van het ‘volkskarakter’: via deze termen komen we terecht bij de opvattingen over de relatie tussen taal en ‘volksgeest’ die rond 1860 in de Europese linguïstiek in omloop waren en waarbij aangenomen werd dat elke taal de specifieke manifestatie was van een afzonderlijke volksgeest; beide zijn constant op elkaar betrokken (cf. Noordegraaf 1985: 402 evv). De autonomie van het Afrikaans, emanatie van de Afrikaanse volksgeest, valt vanuit zo’n visie gemakkelijk te verdedigen. Over de inhoud van de boekentrommel van Pannevis wil ik het bij gelegenheid nog wel eens hebben. Een taalkundig antecedentenonderzoek zal voor hem waarschijnlijk in een wat andere richting leiden dan voor Brill.

Voor Pannevis is het in 1875 een uitgemaakte zaak: “wij spreken door Zuid-Afrika een bijzondere en eigenaardige taal, een zuster van het tegenwoordige Hollands”. Onze in-vrome classicus beziet een en ander ook nog in een religieuze context: “deze taal is ons door de Voorzienigheid in de loop des tijds bereid, opdat zij ons het middel zou zijn om kennis te ontvangen en mee te delen: deze moeten wij gebruiken, zullen wij eenmaal voor ons zelve en de wereld al datgene worden wat wij kunnen zijn” (1882: 62). En met de opmerking dat aan de “onbeschroomde en volledige erkenning van de Afrikaanse taal” de toekomst van Zuid-Afrika afhangt, raakt ook hij aan het welhaast onvermijdelijke thema ‘taal en nationaliteit’. Immers, wil de Afrikaanse volksaard zich vrij en volledig kunnen ontwikkelen, zegt Pannevis, dan is een eerste vereiste “[h]et volle besef onder de bevolking, dat in de *taal* de nationaliteit besloten is. De *taal* moet het hoofddoel en het wapen in de aanstaanden of reeds begonnen worstelstrijd der nationaliteit wezen. Eerst wanneer de volkstaal de eenig heerschende zal zijn, algemeen gebruikt in alle openbaar verkeer onder alle standen eerst dan is de wensch vervuld die thands zoo dikwijls gehoord wordt: *Afrika voor de Afrikanen!*” (1881, cf. Nienaber 1968: 81). Maar welke ‘Afrikanen’ bedoelt hij nu eigenlijk, denkt de lezer van nu onwillekeurig.

Anno 2004 kan men zich voorstellen waarom de eminente Franse linguïst Michel Bréal (1891: 637) niet lang daarna ernstig heeft gewaarschuwd tegen de bedenkelijke kanten van “le principe des nationalités”, dat aan het eind van de negentiende eeuw al “beaucoup de bien”, maar ook “beaucoup de mal” had voortgebracht. En na de Eerste Wereldoorlog zou Carry van Bruggen de consequenties van de “worstelstrijd der nationaliteit” in haar ‘taalboek’ *Hedendaagsch fetischisme* (1925) nog eens kritisch onder de aandacht brengen. [182]

4 Werkelijkheid en ideaal

Een ider nasie het syn TAAL.
Ons praat van Kaap tot in Transvaal,
Wat almal maklik kan verstaan,
Wat gaat di ander tale ons aan?
Ons praat so's Pa en Oupapa
Di Landstaal van Suid Afrika.¹²

In lijn met modern-taalkundige negentiende-eeuwse inzichten hebben Brill en Pannevis betoogd dat het Afrikaans een legitiem studieobject was en dat praten van 'taalverval' rond 1875 een achterhaalde zaak was; het was niet juist om het Afrikaans af te meten aan de taal die toentertijd in Nederland gesproken werd. Jaren later zou Otto Jespersen in zijn boek *Language* de rollen zelfs omdraaien door te stellen dat "European Dutch [...] is in many respects behindhand as compared with African Dutch"; in dat verband gewaagt hij zelfs van "a progressive evolution" die heeft plaatsgevonden (Jespersen 1922: 364-365).

Dat de beide classici de taal van Zuid-Afrika, zij het met de nodige slagen om de arm, als één en ongedeeld lijken te hebben ervaren, kan mede in het licht van de studie van Deumert (2004) enige verbazing wekken. Van een van hun voorgangers, de Kaapse hoogleraar en taalkundige Antoine N.E. Changuion (1803-1881), Nederlander en auteur van een *Proeve van Kaapsch Taaleigen* (1844), is wel opgemerkt dat hij als niet-native speaker "nie altyd tussen 'n standaard- of een ander vorm kan onderskei nie", en die uitspraak is ook van toepassing verklaard op latere geleerden als Van Coetsem en Markey (du Plessis 1995: 145). Zijn Brill en Pannevis nu tekortgeschoten als taalkundig waarnemer, of zijn hun observaties vooral projecties geweest, ideologisch bepaald en gestuurd door hun sociaal-politiek gedachtegoed (cf. Deumert 2004: 75 n.15), waarbij de nauwe relatie tussen taal en volk een belangrijke vooronderstelling was?

Waar Brill het Afrikaans zag als resultante van een interne ontwikkeling uit het zeventiende-eeuws, dus als "a direct and linear descendant of Dutch" (Roberge 1990: 135), en het daarom als "zuiver Hollands" van aard kon bestempelen, onderkende Pannevis de taalkundige gevolgen "der vroegere vreemde inmengingen", zowel die van de Europeanen als van de inheemse Khoisan volkeren en de geïmporteerde slaven. In welke mate het Afrikaans door hem als gecreoliseerd werd beschouwd, is me nog niet duidelijk.

Bibliografie

- de Beer, Taco H. (1882). Het Nederlandsch in Zuid-Afrika. *Noord en Zuid* 5, 229-239.
Bréal, Michel (1891). Le langage et les nationalités. *Revue des deux mondes* 108, 615-639.
Brill, Johannes (1868). *Over de classificatie der talen*. Deventer: z.u. Redevoering ter gelegenheid van de openbare promotie, den 15den Julij 1868.

[183]

- Brill, Johannes (1875). De landstaal. In: *Geskiedenis van die Afrikaanse taalbeweging ver vrind en vyand uit publieke en private bronne, bewerk deur 'n lid van die Genootskap van Regte Afrikaners* [=S.J. du Toit]. Paarl: D.F. du Toit & Co. 1880, 28-39. (Ook in Nienaber 1975a, 85-102).
Brill, Johannes (1876). *Beknopte Nederlandsche spraakkunst voor schoolgebruik in Zuid-Afrika*. Leiden: E.J. Brill.
Brill, Willem Gerard (1872). [Opmerking]. *Handelingen van het 12e Nederlandsch Taal- en Letterkundig Congres, gehouden te Middelburg, den 3, 4 en 5 September 1872*. Middelburg: J.C. & W. Altorffer, 277-278.
Brill, Willem Gerard (1879). Het Nederlandsch in Zuid-Afrika verbasterd. *Handelingen van het 16e Nederlandsch Taal- en letterkundig Congres, gehouden te Kampen den 22, 23 en 24 Augustus 1878*. Kampen: Laurens van der Hulst, 43-48.

¹² Strofe uit "Die Afrikaanse volkslied", geschreven door S.J. du Toit, A. Pannevis, C.P. Hoogenhout en D.F. du Toit, en gepubliceerd in juli 1875 (cf. Nienaber 1968: 157-158).

- Deumert, Ana (2001). Language variation and standardization at the Cape (1880-1922): A contribution to Afrikaans sociohistorical linguistics. *Journal of Germanic Linguistics* 13, 301-352.
- Deumert, Ana (2004). *Language standardization and language change. The dynamics of Cape Dutch*. Amsterdam & Philadelphia: Benjamins. (Impact: Studies in language and society, 19).
- Ester, Hans & Arjan van Leuvensteijn (red.) 1995. *Afrikaans in een veranderende context. Taalkundige en letterkundige aspecten*. Amsterdam: Suid-Afrikaanse Instituut 1995. (SAI-reeks, 5).
- Jespersen, Otto (1922). *Language. Its nature, development and origin*. London: Allen & Unwin. (Repr. 1949).
- Komrij, Gerrit (red.) 1999. *De Afrikaanse poëzie in duizend en enige gedichten*. Amsterdam: Bakker.
- Law, Vivien (2003). *The history of linguistics in Europe. From Plato to 1600*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mansvelt, Nicolaas (1882). *Proeve van een Hollandsch Idioticon*. Ms. UB Leiden, Ltk 1229 A:24. (gepubliceerd in Noordegraaf 2004a).
- Mansvelt, Nicolaas (1884). *Proeve van een Kaapsch-Hollandsch Idioticon, met toelichtingen en opmerkingen betreffende land, volk en taal*. Kaapstad, Stellenbosch & Utrecht. (Herdrukt in Van der Merwe 1971, 131-221).
- Merwe, H.J.J.M. van der (red.) (1971). *Vroeë Afrikaanse woordelyste*. Pretoria: J.L. van Schaik.
- Meyer, H. (1901). *Die Sprache der Buren. Einleitung, Sprachlehre und Sprachproben*. Göttingen: Munder.
- Nienaber, P.J. (1968). *Dr. Arnoldus Pannevis. Vader van die Afrikaanse taal*. Kaapstad: Nasionale Boekhandel.
- Nienaber, P.J. (1975a). *Eerste soorie*. Johannesburg: Perskor.
- Nienaber, P.J. (1975b). "Dr. Johannes Brill en Afrikaans". In: Nienaber 1975a, 78-102. (Oorspr. in *Herzog-Annale* 1 (1953), 3, 65-73).
- Nienaber, P.J. (1975c). "Dr. Arnoldus Pannevis, die vader van die Afrikaanse Beweging". In: Nienaber 1975a, 113-141. (Oorspr. in *Die Huisgenoot*, 14 en 21 maart 1941).
- Noordegraaf, Jan (1985). *Norm, geest en geschiedenis. Nederlandse taalkunde in de negentiende eeuw*. Dordrecht & Cinnaminson: Foris. (Geschiedenis van de taalkunde, 3.)
- Noordegraaf, Jan (1999). Vaderland en moedertaal. Een constante in het taalkundig denken. In: N.C.F. van Sas (red.), *Vaderland. Een geschiedenis vanaf de vijftiende eeuw tot 1940*. Amsterdam: Amsterdam University Press 1999, 345-363.
- Noordegraaf, Jan (2004a). De Afrikaanse connectie van Taco H. de Beer. I. Nicolaas Mansvelt en zijn 'Proeve van een Hollandsch Idioticon' (1882). *Trefwoord* (www.fa.knaw.nl/trefwoord), maart 2004.
- Noordegraaf, Jan (2004b). De Afrikaanse connectie van Taco H. de Beer. II. De 'verlore bladsye' van Arnoldus Pannevis. *Trefwoord* (www.fa.knaw.nl/trefwoord), april 2004.
- Noordegraaf, Jan (2004c). Dutch nineteenth-century linguistics and the rise of Afrikaans as a standard language. Paper read at the 12th Interdisciplinary Conference on Netherlandic Studies, University of Minnesota, Minneapolis, 3-5 June 2004.

[184]

- Noordegraaf, Jan (2005). Lachende derden. Ernst en humor in negentiende-eeuwse grammatica's. In: Ton van Strien & Roel Zemel (red.), *Daer omme lachen die liede'. Opstellen over humor in literatuur en taal voor Fred de Bree*. Amsterdam: Stichting Neerlandistiek VU & Münster: Nodus Publikationen, 83-92.
- Pannevis, Arnoldus (1874). Is die Afferkaans wesenlik een taal? *De Zuid-Afrikaan*, 4 november 1874. In: Nienaber 1968, 53-54.
- Pannevis, Arnoldus (1875). Gesprek over de Afrikaansche taal. *De Zuid-Afrikaan*, 11 augustus 1875. In: Nienaber 1968, 51-53.
- Pannevis, Arnoldus (1882). [1875]. Gesprek over het Kaaps-Hollands of de Zuid-Afrikaansche taal. *Die Afrikaanse Patriot*, 19 mei 1882. In: Nienaber 1968, 57-62.
- du Plessis, Hans (1995). Taalverscheidenheid in Afrikaans as spieël van sy kontakgeskiedenis. In: Ester & Van Leuvensteijn 1995, 144-160.
- Ponelis, F. (1997). Afrikaans. In: M.C. van den Toorn, W.J.J. Pijnenburg, J.A. van Leuvensteijn & J.M. van der Horst (red.), *Geschiedenis van de Nederlandse taal*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 597-645.
- Raidt, Edith H. (1983). *Einführung in die Geschichte und Struktur des Afrikaans*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft. (Germanistische Einführungen).

- Roberge, Paul T. (1990). The ideological profile of Afrikaans historical linguistics. In: John E. Joseph & Talbot J. Taylor (eds.), *Ideologies of language*. London & New York: Routledge, 131-149.
- Roberge, Paul T. (1992). Afrikaans and the ontogenetic myth. *Language & Communication* 12, 31-52.
- Roberge, Paul T. (1993). From 'Verbasterde Hollans' to 'Dochtertaal van het Nederlands' to 'Afrikataal': Afrikaner mythology in flux. In: Robert Kirsner (ed.), *The Low Countries and beyond*. Lanham, MD: University Press of America, 233-245. (Publications of the American Association for Netherlandic Studies, 5).
- Roberge, Paul T. (1994). On detecting a prior linguistic continuum in Cape Dutch. In: Gerrit Olivier & Anna Coetzee (red.), *Nuwe perspektiewe op die gekiedenis van Afrikaans, opgedra aan Edith H. Raidt*. Johannesburg: Southern Boekuitgewers, 153-165.
- Roberge, Paul T. (2003). Afrikaans. In: Ana Deumert & Wim Vandenbussche (eds.), *Germanic Standardizations. Past to Present*. Amsterdam & Philadelphia: Benjamins, 15-40.
- Roberge, Paul T. (2004). Formation of the Cape Dutch Vernacular: second language acquisition or language creation? Paper read at the 12th Interdisciplinary Conference on Netherlandic Studies, University of Minnesota, Minneapolis, 3-5 June 2004.
- [Toit, S.J. du] (1880). *Geskiedenis van die Afrikaanse taalbeweging ver vrind en vyand uit publieke en private bronne, bewerk deur 'n lid van die Genootskap van Regte Afrikaners*. Paarl: D.F. du Toit & Co.
- [du Toit, S.J. , A. Pannevis & J.W. Van der Rijst] (1876). *Eerste Beginsels van di Afrikaanse taal*. Kaapkolonie: Genootskap van Regte Afrikaanders. (Twede druk, Paarl: D.F. du Toit & Co.).
- Wedgwood, Hensleigh (1846). "On Onomatopoeia". *Proceedings of the Philological Society for 1844-45 and 1845-1846*. Vol. II, No. 34. London: Taylor, 109-118.